

PLĀNOJOT NEPAREDZAMU NĀKOTNI: KĀ SADZĪVOT AR PIEAUGOŠO NESKAIDRĪBU



Mikēlis Grīviņš, *Dr. sc. soc.*, ir zinātniskā institūta *Baltic Studies Centre* vadošais pētnieks. Pētījumi skar plašu pārtikas sistēmu un lauku attīstības problēmu spektru, ieskaitot pārtikas sistēmu organizāciju, pārtikas aprites ilgtspēju, pārtikas patēriņa paradumus, nākotnes izaicinājumus un savvaļas produktus. Līdzdarbojies vairāk nekā 10 Eiropas Savienības 7. ietvarprogrammas un programmas *Apvārsnis 2020* pētījumu projektos, kā arī virknē reģionālu un vietēju projektu. Latvijas Zinātnes padomes vēlētais eksperts, Eiropas Komisijas eksperts, kā arī eksperts Norvēģijas Zinātnes padomē, Polijas Nacionālajā zinātnes centrā, Serbijas Zinātnes fondā un virknē starptautisku organizāciju.



Anda Ādamsons-Fiskoviča, *Dr. sc. soc.*, ir zinātniskā institūta *Baltic Studies Centre* pētniece. Ieguvisi maģistra un doktora grādu socioloģijā Latvijas Universitātē, kā arī maģistra grādu zinātnes un tehnoloģijas studijās Linšēpingas (*Linköping*) Universitātē (Zviedrija). Aktuālās pētnieciskās intereses saistītas ar dažādiem zināšanu formālās un neformālās ieguves aspektiem, zināšanu kopradi, lauksaimniecības zināšanu un inovāciju sistēmām, individuālu lauksaimnieku un saimniecību darbības stratēģijām, ilgtspējīgu pārtikas ražošanu un patēriņu, aprites ekonomiku, agroekoloģijas praksēm, kā arī digitalizācijas sociālajiem izaicinājumiem. Piedalījies daudz starptautisku, kā arī nacionāla mēroga pētījumu īstenošanā, tostarp Eiropas Savienības 7. ietvarprogrammas un pētniecības un inovāciju programmas *Apvārsnis 2020* projektos. Publicējies tādos akadēmiskajos žurnālos kā *The Journal of Agricultural Education and Extension*, *Global Food Security*, *Technology in Society*, *Science and Public Policy* u. c.

Raksturvārdi: nākotnes pētniecība, prognozēšana, scenāriji, pārmaiņu plānošana, virzītāj spēki, sistemātiskums.

Ievads

Lai sistemātiski domātu par nākotni, ir jāatbild uz diviem jautājumiem: 1) kādus pieņēmumus par attiecībām starp šodien un to, kas vēl būs, mēs uzskatām par patiesiem un 2) kādu apsvērumu vadītī mēs iesaistāties šajā vingrinājumā? Šie abi jautājumi ir cieši saistīti. Tas, ko mēs ar savu iztēloto nākotni vēlamies iesākt, nosaka, kādas metodoloģiskas pieejas var tikt izmantotas. Protams, diskusijas par to, kas mūs sagaida, var būt pašmērķīgs un

arī pašprietiekams vingrinājums; šādā gadījumā nav nepieciešams to iegrožot ar metodoloģijas uzliktiem ierobežojumiem. Tomēr biežāk, pat tad, ja tas nav skaidri definēts, nākotnes vīzijas ir instrumentālas – tās palīdz mazināt riskus, izvairīties no negatīviem nākotnes pavērsieniem vai, ja mēs esam gatavi aktīvi rīkoties, radīt vēlamu nākotni¹. Domāšana par nākotni

¹ Inayatullah 2013.

un arī uzbūvētās nākotnes vīzijas ietekmē realitāti, a) veidojot izpratni par nepieciešamību ņemt vērā un risināt nākotnes izaicinājumus, b) sniedzot konceptuālas un empīriskas zināšanas, kas palīdz pieņemt lēmumus, c) attīstot spēju mijiedarboties ar nezināmo un d) mainot gan politikas veidotāju, gan citu ieinteresēto pušu pārstāvju rīcību². Savukārt tas, kā sabiedrība saredz nākotni, skaidro, kādām iekšējām transformācijām tā pievērsīs uzmanību³.

Apgalvojums, ka nākotnes vīziju veidošana ir instruments, nevis pašmērķis, maina īpašības, kuras mums vajadzētu meklēt nākotnes prognozēs un attiecīgi arī akadēmiskajās metodēs, kuras mēs izmantojam prognožu izteikšanai. Vīziju veidošanas procesā iegūto rezultātu vērtē nevis pēc tā, cik tas iespējams, bet drīzāk pēc tā spējas atbalstīt pamatotu lēmumu pieņemšanu⁴. Šāds skatījums var būt grūti saprotams kādam, kura līdzšinējā pieredzē nākotnes prognozes pamatā ir nozīmējušas esošo tendenču ekstrapolāciju⁵ jeb automatisku to attīstības trajektorijas turpmāku attiecināšanu pieauguma, nemainības vai samazinājuma virzienā. Vienlaikus, kā to ir ilustrējuši futurologi, – pārmaiņu ikdienu kļūst ātrāka, bet globālie un lokālie izaicinājumi arvien sarežģītāki⁶. Papildus tam arī mēs paši arvien labāk apzināties mūsu pieņēmumu ierobežojumus, jo, kā to iezīmē kritiskās nākotnes studijas, – aiz katras nākotnes vīzijas stāv kādas ieinteresētās puses⁷. Attiecīgi mums ir arvien grūtāk noteikt, kura tad ir ticamākā nākotne. Šo procesu ietekmē arvien plašākā plaša starp prognozēm, ko mēs izsakām, un mūsu spēja novērtēt to piepildīšanās varbūtību. Covid-19 pandēmijas izraisītās pārmaiņas ir lieliska ilustrācija izaicinājumiem, ar kuriem mēģinājumi veikt prognozes saskaras. Pandēmija pāris mēnešu laikā mainīja globālo realitāti, ienesot jaunas prioritātes un izaicinājumus, radot pasauli, kura tālu aizvīrās no pirmspandēmijas izteiktajām prognozēm,

liekot uzdot jautājumu, vai pasaule būtu varējusi sagatavoties šiem izaicinājumiem.

Esošajā kontekstā, meklējot sistemātisku mijiedarbi ar nākotni un nezināmo tajā, mēs vairs nevaram izmantot metodes, kuras, mūsaprāt, ģenerēs ticamākās prognozes. Tā vietā mums ir jāorientējas uz instrumentāli efektīvākajiem secinājumiem, apejot jautājumu par ģenerēto nākotņu ticamību. Šīs esejas mērķis ir piedāvāt instrumentus, kas palīdzētu strukturēti mijiedarboties ar neparedzamo un sniegtu piemērus, kā dažādas metodes var palīdzēt sagatavoties izaicinājumiem, kuri mūs sagaida.

Šīs esejas autoru pieredze, kas saistīta ar nākotnes pētījumiem, ir veidojusies, pētot pārtikas sistēmas. Lai gan šis ir specifisks pētījumu lauks, pārtikas sistēmas arī ir joma, kurā visi iepriekš minētie izaicinājumi var tikt labi novēroti, – tajā ir ļoti plašs iesaistīto pušu loks, ciešas saiknes starp dažādiem ietekmējošajiem faktoriem un plašs neprognozējams vai grūti prognozējams potenciālu pavērsiens klāsts. Mūsaprāt, pieredze, ko esam uzkrājuši, pētot pārtikas sistēmu nākotnes izaicinājumus, var tikt izmantota, lai izteiktu spriedumus, kā labāk mijiedarboties ar neskaidro nākotni arī citās sociālās realitātes sfērās.

Izaicinājumi, domājot par nākotni

Vēlme būt sagatavotiem nākotnei nav nedz jauna, nedz arī ekskluzīvi saistīta ar akadēmisku domāšanu. Pareģojumi, ticējumi, astroloģija, dabas vērojumi – visas šīs prakses ir vērstas uz strukturētu nākotnes norišu paredzēšanu⁸. Tās teicami ilustrē kopējo interesi par vēl nezināmo. Vienlaikus šīs pieejas arī izgaismo gan diskutablos pieņēmumus par cēloņsakarībām, gan arī datu, kuri tika izmantoti spriedumu izdarīšanai, nepilnības. Jauni, sistemātiski veidi, kā domāt par nākotni, raksturo plašāku sabiedrības transformāciju – no ticības dievišķai gribai uz ticību cilvēka spējai ietekmēt procesus⁹. Šī transformācija ir bijis nozīmīgs priekšnosacījums Rietumu modernismam¹⁰, kas izceļ priekšplānā zinātniskus nākotnes

² Rhisiart et al. 2016.

³ Bell 1999.

⁴ Rhisiart et al. 2016.

⁵ Aligica 2003.

⁶ Toffler 1970.

⁷ Godhe, Goode 2018.

⁸ Inayatullah 2013.

⁹ Tutton 2017.

¹⁰ Godhe, Goode 2018.

paredzējumus, lielā mērā aizstājot mītos, folklorā un dabas vērojumos balstītus minējumus par nākotni. Tomēr ir jānorāda, ka arī zinātniskus paredzējumus nereti vajā līdzīgi izaicinājumi kā neakadēmiskiem nākotnes paredzēšanas veidiem.

Jautājums par nākotni var tikt pārfrāzēts šādi – kā tas, ko mēs zinām par šodien, mainīsies laika ietekmē. Attiecīgi diskusijās par gaidāmo būtiska nozīme ir laika dimensijai. Diemžēl, lai arī laiks ir nozīmīga sociālās realitātes sastāvdaļa, tā apzināta klātbūtne sociālajās teorijās ir margināla. Vairumā gadījumu teorijas nepiedāvā viennozīmīgu skaidrojumu, ko tieši nozīmē pievienot laika dimensiju mūsu zināšanām par šodien. Šo neskaidrību mēs aizpildām ar diviem problemātiskiem pieņēmumiem – (a) mūsu līdzšinējie novērojumi var tikt ekstrapolēti uz procesiem nākotnē un (b) pārmaiņas apkārt esošajā realitātē ir proporcionālas stimuliem. Abi apgalvojumi var izrādīties patiesi lēnā un stabilā vidē, bet kļūst acīmredzami nepilnīgi dinamiskā un strauji mainīgā realitātē, kurā sabiedrība pārdzīvo gan sociālu, gan arī tehnoloģisku pārmaiņu paātrināšanos. Šis process cilvēkos rada gan stresu, gan arī dezorientāciju¹¹.

Pirmais pieņēmums paredz, ka vēsturiski novērotās tendences var tikt izmantotas, lai skaidrotu potenciālo notikumu attīstības gaitu. Lai arī šāds skatpunkts varētu šķist labākais veids, kā nonākt pie ticamām nākotnes prognozēm, kopumā šāda pieeja pašos pamatos ir problemātiska. Pirmkārt, šādi veidotas nākotnes prognozes paļaujas uz šī brīža aktualitāšu novērtējumu. Attiecīgi nākotnes redzējumu mēs veidojam, par pamatu ņemot mūsu šī brīža zināšanas un līdz šim uzkrātos datus, nemanot, ka arī šī brīža skatījums ir vēsturiskā konteksta rezultāts. Šāda pieeja nākotnes prognozes padara atkarīgas no vēsturiski iemītajām takām. Pārfrāzējot, no vienas puses, mēs pieņemam, ka nākotnē svarīgs būs tas, kas svarīgs mums liekas pašlaik. No otras puses, mēs arī paļaujamies, ka mūsu izvēlētais jēdzienu un parādību operacionalizācijas veids, mēģinot krāt datus par jautājumiem, kuri šobrīd mums šķiet svarīgi, var būt izmantojams, lai izteiktu

apgalvojumus par to, kas vēl tikai būs. Šādas situācijas paradokss ir pieņēmums, ka metodoloģiskās izvēles, kuras ir izdarītas, lai labāk saprastu šodien un pagātņi, ir automātiski pielāgojamas, lai labāk saprastu rīt dienu. Gala rezultātā mūsu pieņēmumi par nākotni kļūst atkarīgi no vēsturiski pieņemtajiem lēmumiem par datiem – ko un kā uzkrāt.

Otrkārt, šis pieņēmums arī praktiski neparedz iespēju, ka prognozes varētu reaģēt uz pēkšņām pārmaiņām. Tehnoloģiskas, vides, likumdošanas pārmaiņas var dramatiski mainīt ne tikai to, kā tendences attīstās, bet arī to, ko mēs par tām domājam. Pārmaiņu nozīmi var ignorēt, ja tās notiek reti un drīzāk ir izņēmums, nevis norma. Tomēr šāds apgalvojums nav attiecināms uz pēdējām dekādēm, kurās klimata krīze ir veicinājusi virkni dažādu pēkšņu notikumu attīstību. Digitālu pārmaiņu veicinātāju izstrāde tiek mērķtiecīgi atbalstīta, un starptautiski politiski saspīlējumi var radīt straujas pārmaiņas regulējumā. Mūsu apkārtējā pasaule kļūst arvien sarežģītāka un neparedzamāka. Šādā kontekstā tendences kļūst mazāk nozīmīgas, jo nākamās lielās pārmaiņas tajās ienesīs vēl nezināmas notikumu attīstības trajektorijas.

Šī problēma nav nekas jauns, un, piem., Somijas nākotnes fonds SITRA, mēģinot to pārvarēt, savā izstrādātajā lielo pārmaiņu (*megatrends*) virzītājspēku pieejā paralēli fokusam uz šī brīža aktualitātēm cenšas arī identificēt tā saucamos vājos signālus (*weak signals*)¹² – pirmās indikācijas plašām pārmaiņām. Fokuss uz pārmaiņu priekšvēstnešiem ir izmantots arī citās pieejās. Tomēr arī šāda – apzināti pret nākotnes izaicinājumiem jūtīga pieeja – nevar paredzēt nezināmo. Konkrētos izaicinājumus pētnieki arī tiekušies pārvarēt, izmantojot salīdzinošo nākotnes studiju pieeju. Tā paredz secinājumus par pārmaiņām vienā jomā attiecināt uz pārmaiņām citā jomā. Tomēr arī šo pieeju ierobežo tie paši izaicinājumi, kuri būtu attiecināmi uz tendenču prognozēšanu kopumā, – tā neattālinās no diskursīvu priekšzināšanu ierobežojumiem. Te gan arī ir jānorāda, ka pilnajā lielo pārmaiņu virzītājspēku pieejā ir ietverti arī citi metodoloģiski apsvērumi,

¹¹ Toffler 1970.

¹² Dufva 2020.

bet par to tiks runāts šīs esejas nākamajās nodaļās.

Otrais pieņēmums paredz, ka attiecībās starp analizējamajiem faktoriem pastāv proporcionalitāte – pārmaiņas vienā faktorā būs proporcionālas pārmaiņām saistītā faktorā. Šādu kopsakarību forma, protams, ir iespējama, bet pavisam vienkārši piemēri rāda, ka šādam pieņēmumam ir savas robežas. Iedomājieties koku, kuru zāgē. Zāga radītais šķelums kokā būs proporcionāls spēkam, kas tiks pielikts, zāgi kustinot. Vienlaikus, kādu laiku zāgējot, koks tiks nozāgēts un stubrs atdalīsies no celma, un neatkarīgi no tā, cik prasmīgi zāgētājs rīkosies ar zāgi, tālāk pārmaiņas vairs nebūs novērojamas. Par šo pašu jautājumu ir jādoma, ņemot vērā arī pārmaiņu kumulatīvo ietekmi – piem., pēdējo 10 gadu laikā Latvijas iedzīvotāju skaits ir samazinājies vidēji par 24 000 gadā. Viens iedzīvotājs 2016. gadā Latvijā vidēji patērēja 42,47 litrus piena. Kopā šie skaitļi veido 10,2 miljonus litru piena tirgus zudumu. Šie piemēri ilustrē problēmas būtību, bet vienlaikus pārāk triviāli ataino kompleksu procesu norisi. Sistēmā ir mehānismi, kuri to mēdz noturēt robežās, kas tai ļauj funkcionēt – piem., ja kādā organizācijā pietrūkst darbaspēka, ir liela iespēja, ka esošie darbinieki uzņemsies vairāk pienākumu, lai iztrūkumu novērstu. No ārpusē darbaspēka trūkumu varēs novērot tikai mirkli, kad papildu pienākumu apjoms būs sakrājis tādā līmenī, ka darbinieki vairs nespēs tikt galā ar kadru trūkumu. Šo fenomenu lieliski aplūko grāmata *Pagrieziena punkts*¹³.

Attiecīgi sistēmās, ja vien tās nav maksimāli specializējušās (proti, sistēmas elementi ir padarīti maksimāli efektīvi vienas konkrētas funkcijas veikšanai), ir ietverti iekšēji mehānismi, kas ļauj pārvarēt izaicinājumus, bet izaicinājumu pilnās sekas var novērot tikai mirkli, kad arī iekšējie drošības mehānismi vairs nespēj pildīt tiem deleģētās funkcijas¹⁴. Rezultātā pārmaiņas notiek nevis proporcionāli ietekmei, bet lēcienveidīgi. Tas savukārt nozīmē, ka pārmaiņas, ko mēs hipotētiski novērosim rīt, ir ierosinātas ilgākā laika posmā

un ir sākušās, iespējams, jau, piem., pirms mēneša. Šāds novērojums nozīmīgi apgrūtinā darbu ar tendencēm, jo to ietekme var nebūt skaidri novērojama vai paredzama. Tas, kas ir paredzams, ir, ka, sistēmai sasniedzot pārsātinājuma momentu, tā lūst, padarot tendenci novērtējumu nenozīmīgu.

Kā domāt par nākotni?

Šāda kritika liek atgriezties pie jautājuma: kādi instrumenti mums ir pieejami, lai ar šodienas lēmumiem risinātu arī nākotnes izaicinājumus? Meklējot atbildi uz šo jautājumu, pēdējā pusgadsimta laikā ir izveidojies jauns metodoloģisks skatījums uz nākotni. Izmantotās metodes ir transformējušās – no mēģinājuma prognozēt nākotni uz dažādu iespējamo nākotņu kartēšanu un vēlāk uz mēģinājumu veidot vēlamo nākotni¹⁵. No šī brīža skatījuma nākotnes studijas tiek saistītas ar tādiem teorētiskiem konceptiem kā sistēmas, sarežģītums (*complexity*) un sagatavošanās neparedzamajam (*anticipation*)¹⁶. Šis jaunais skatījums vērsts uz darbu ar nākotnes scenārijiem.

Scenārijs ir viena nākotne no nebeidzama dažādu nākotņu klāsta. Tas ir veidots, konsekventi kombinējot dažādu ietekmes faktoru potenciālās (un nevis ekstrapolētās) attīstības trajektorijas. Ja tradicionāli, izsakot prognozes, tās tiek pamatotas, meklējot ticamākos apgalvojumus, un tas tiek panākts, analizējot līdzšinējās pārmaiņu trajektorijas, scenāriju gadījumā faktoru pārmaiņu trajektorijas tiek uzlūkotas, mērķtiecīgi pieņemot, ka esošās trajektorijas var arī neturpināties. Attiecīgi mainās fokuss, kur tiek meklēts sistemātiskums, – uzlūkojot trajektorijas, metodoloģisks sistemātiskums tiek meklēts veidā, kā tiek ekstrapolēti esošie dati. Lietojot scenāriju pieeju, sistemātiskums tiek attiecināts uz dažādo iespējamo trajektoriju atlasī un potenciālo trajektoriju kombināciju veidošanu¹⁷. Tāpat sistemātiskums tiek izmantots, lai atlasītu tos scenārijus, ar kuriem reāli tiks veikts pētnieciskais darbs – šiem scenārijiem ir jāspēj ilustrēt nākotnes dažādību.

¹³ Gladwell 2000.

¹⁴ Boulton et al. 2015.

¹⁵ Inayatullah 2013.

¹⁶ Minkkinen 2020.

¹⁷ Inayatullah 2013.

Praktiski no malas šie scenāriji var drīzāk izskatīties pēc ficijas, un to nozīme un lietojums iezīmējas tikai kādu konkrētu mērķu kontekstā. Lai varētu strādāt ar scenārijiem, ir nepieciešams definēt vēlamu nākotni un meklēt risinājumus, kā dažādos scenārijos un scenāriju fonā esošajās trajektorijās var nokļūt līdz iecerētajai nākotnei. Šāda konfrontācija starp vēlamu un dažādām iespējamībām ļauj identificēt risinājumus, kuri būs noturīgi pret dažādu nākotņu radītajiem izaicinājumiem. Tas, kā atrast saiknes starp dažādiem scenārijiem un vēlamajiem mērķiem, lai paliek jautājums citai esejai. Te mēs ielūkosimies, kā veidojas dažādi scenāriji.

Kādi ir iespējamie nākotnes scenāriji?

Tipisks veids, kā veidot scenārijus, ir strādāt ar pārmaiņu veicinātājiem – faktoriem, kuriem vēlamā mērķa kontekstā ir vislielākā iespēja mainīt esošo realitāti. Izmantojot pārmaiņu veicinātāju pieeju, scenāriji ir iespējama nākotne, kurā iepriekš definēts pārmaiņu veicinātāju kopums piedzīvo kādas no iespējamajām transformācijām (veicinātājs var kļūt izteiktāks, mazināties vai palikt nemainīgs). Balstīšanās uz pārmaiņu veicinātājiem palīdz mums precīzāk formulēt argumentus, kurus par nākotni izsakām, labāk pielāgot scenārijus konkrētiem mērķiem un arī precīzāk formulēt katras nākotnes unikālās īpašības. Vienlaikus šiem scenārijiem ir jāspēj notvert nākotnes dažādību, kas var izrādīties komplicēts izaicinājums. Domājot par scenārijiem, mūs ierobežo mūsu iztēle, kas noved pie grūtībām radīt patiešām daudzveidīgas nākotnes vizijas. Biežāk mums ir vieglāk izmantot mums pašiem ticamākās trajektorijas¹⁸. Šis arī ir iemesls, kādēļ atsevišķos gadījumos pētījumos scenāriju izstrādei ir piesaistīti pat zinātniskās fantastikas autori¹⁹. Tomēr šāda pieeja ir izņēmums un biežāk pētnieki iztiekl ar mazāk eksotiskām pieejām, vai nu paši veidojot vai izvēloties jau gatavus scenārijus.

Neskatoties uz potenciāli ļoti dažādajiem izejas punktiem, no kura pētnieki sāk darbu

ar scenārijiem, starp radītajiem scenārijiem var novērot nozīmīgas līdzības. Tam par iemeslu varētu būt kultūrā dziļi sakņoti arhetipi, kas paredz, ka stāsti un izaicinājumi tiek stāstīti un attēloti noteiktā veidā²⁰. Ņemot vērā, ka radītie scenāriji tik un tā būs līdzīgi, atsevišķi pētnieki tā vietā, lai veidotu savus scenārijus, darbā ar nākotni izmanto scenāriju arhetipus. Vienā no pirmajiem mēģinājumiem analizēt scenāriju līdzības 20. gs. 70. gados Amerikas Savienotajās Valstīs tika identificēti četri nākotnes scenāriju arhetipi²¹: (1) turpināta attīstība (*continued growth*); (2) sabiedrības sabrukums (*societal collapse*); (3) saglabājošā sabiedrība (*conserving society*); (4) transformējošā sabiedrība (*transformational society*). Šī arhetipu pieeja gan ir kritizēta par tās nespēju saskatīt nākotni atšķirīgi no šodienas – tajā pietrūkst radošuma, kas ļautu alternatīvajām nākotnēm rosināt iztēli²². Vēlākos mēģinājumos pārskatīt un aktualizēt arhetipus pētnieki skaidrāk iezīmē arī domāšanas pārmaiņas, ko katrs arhetips ietver, un nodala piecus arhetipus²³: (1) evolūcija un progress – cilvēks kā pasaules centrs turpina tehnoloģiski orientētu virzību; (2) sabrukums – cilvēks ir pārkāpis sev pieejamo resursu robežu, kas veicina sistēmisku un strukturālu sabrukumu; (3) *Gaia* – cilvēki kļūst iekļaujošāki un atvērtāki, kas veicina sociālās inovācijas vides un sociālo problēmu pārvarēšanai; (4) globālisms – brīvā tirgus pieeja ļauj nojaukt kultūru un valstu robežas, kas rada iespējas visiem; (5) atpakaļ nākotnē – cilvēki meklē veidus, kā atgriezties vienkāršākos laikos, kad robežas, hierarhija un tehnoloģijas bija skaidrākas.

Ņemot vērā apgalvojumu, ka nākotnes scenāriju galvenais uzdevums ir parādīt pēc iespējas dažādas nākotnes un būt pēc iespējas atvērtiem, mēģinot notvert šo dažādību, citi pētnieki nākotnes arhetipu analīzi ir uzsākuši, sistemātiski analizējot zinātniskās fantastikas filmas, kas attēlo nākotni, rezultātā identificējot sešus arhetipus²⁴: (1) izaugsme un sabrukums – nākotnē turpinās esošās kapitālistiskās

¹⁸ Fergnani, Song 2020.

¹⁹ Merchant 2018.

²⁰ Fergnani, Jackson 2019.

²¹ Dator 1979.

²² Fergnani, Song 2020; Bezold 2009.

²³ Inayatullah 2013.

²⁴ Fergnani, Song 2020.

domāšanas uzplaukums, kas veicina tehnoloģisku attīstību, bet arī rada sabrukumu atsevišķās jomās (piem., cilvēktiesībās, vienlīdzībā vai kādā citā jomā); (2) draudi un jaunas cerības – katastrofisks notikums apdraud cilvēci; vienlaikus globāla koordinēta sadarbība var šos draudus neitralizēt; (3) atkritumu pasaules – katastrofiskais notikums ir jau noticis, cilvēki ir apvienojušies mazākās grupās un dzīvo vidē, kurā ir fundamentāls resursu iztrūkums; (4) jaunie spēki – pēc katastrofiska notikuma cilvēce ir mobilizējusi resursus, lai atjaunotu civilizāciju, ieviešot jaunus pārvaldes modeļus; (5) nesakārtotība – pasaule nav spējusi tikt pāri kādai no problēmām un tā ir kļuvusi par sabiedrības nākotnes galveno pazīmi (piem., noziedzība vai pandēmijas); (6) inversija – cilvēkus uz zemes ir izkonkurējušas citas dzīvas būtnes, spiežot cilvēkiem pielāgoties šo būtni izvēlēm. Šie seši arhetipi daudz brīvāk un plašāk interpretē, kas varētu būt, un attiecīgi piedāvā arī lielāku dažādību nākotnes alternatīvās.

Kādēļ Latvijā adaptēt scenāriju pieeju?

No malas lūkojoties, scenāriju pieeja var līdzināties spēlei – nevajadzīgam laika patēriņam, domājot par lietām, par kurām mums nav iemesla domāt, ka tās notiks. Šī metode tiešām ietver nepierasti plašu brīvību, domājot par nezināmo. Vienlaikus šī brīvība ir nepieciešama, lai veicinātu, ka lielāka dažādu potenciāli nozīmīgu apsvērumu dažādība tiktu ietverta diskusijās. Tas savukārt ir nepieciešams, jo bez papildu stimula mēs ikdienā apsveram ļoti šauru potenciālo nākotnes notikumu klāstu.

Kā jau iepriekš minēts, esejas autoru pieredze galvenokārt ir saistāma ar pētījumiem par pārtikas sistēmām. Šajā laukā veiktie pētījumi lieliski ilustrē nepieciešamību apsvērt jaunus veidus, kā domāt par nākotni. 2021. gadā zinātniskais institūts *Baltic Studies Centre* veica Latvijas pārtikas ražotāju aptauju, kurā starp citiem jautājumiem lūdza uzņēmējus novērtēt, kādi faktori ietekmēs pārtikas sektora nākotni un kādi – konkrētā pārtikas uzņēmuma nākotni²⁵. Uzņēmēju atbildes uz šiem jautājumiem

ilustrē izaicinājumus, ar kuriem cilvēki tipiski saskaras, runājot par nākotni. Atbildot uz jautājumu par ietekmi uz sektoru, četras uzņēmēju biežāk minētās tēmas ir Covid-19 pandēmijas sekas, pārmaiņas globālajos tirgos, ar Covid-19 nesaistīta patērētāju paradumu maiņa un konkurences saasināšanās Latvijas tirgū. Attiecīgi respondenti izvēlējās faktorus, kuri ļoti skaidri ietekmē pārtikas tirdzniecību un ar kuriem viņiem diendienā ir saskare. To lieliski ilustrē fakts, ka nozīmīgākā nākotnes ietekme tiek saistīta ar pandēmijas sekām. Starp faktoriem, kas tiek pieminēti retāk, ir vides piesārņojums un klimata pārmaiņas, digitalizācija, demogrāfiskie procesi, pārmaiņas nozares politikā. Vairums šo faktoru tipiski tiek saistīti ar būtiskām vispārējām pārmaiņām. Tāpat šis ir jomas, kurās jau tagad var novērot nozīmīgu politikas veidotāju iesaisti, gan ierobežojot noteiktas prakses, gan arī nodrošinot finansiālu atbalstu citām praksēm. Attiecīgi var droši apgalvot, ka šie faktori nozīmīgi mainīs pārtikas sektoru tuvāko gadu laikā, kas raisa jautājumu, kādēļ šos faktorus uzņēmēji piemin daudz retāk. Atbilde varētu būt, ka uzņēmējiem daudz vieglāk ir atsaukties uz savu ikdienas pieredzi un nevis uz abstraktām idejām, kuru ietekmi uzņēmējs pilnībā izjutis tikai pēc kāda nenoteikta laika. Grūtības domāt par nākotni konceptuāli vēl jo labāk ilustrē atbildes uz jautājumu par to, kas tuvāko piecu gadu laikā ietekmēs konkrēto uzņēmumu. Šajā jautājumā pārliecinošs līderis ir tehnoloģiju attīstība, bet aptuveni trešdaļa aptaujāto uzņēmumu norāda, ka konkurētspējas saasināšanās Latvijas tirgū ietekmēs konkrēto uzņēmumu. Un atkal virkne faktoru, kuri starptautiskās diskusijās ir izkristalizējušies kā kritiski nozīmīgi, domājot par nākotni, tiek nosaukti stipri retāk²⁶. Šīs atšķirības varētu būt saistītas gan ar to, ka uzņēmēji nesaskata pārmaiņas, kas dažādos laukos varētu notikt, gan arī to, ka uzņēmēji savu darbību saista ar šauru dažādu ietekmju lauku.

Galvenais secinājums – uzņēmēji var nebūt gatavi strukturēti domāt par nākotni. Lai gan piemērs ilustrē uzņēmēju perspektīvu, praksē mums nav iemeslu domāt, ka citas lēmumus

²⁵ Grīviņš et al. 2021.

²⁶ Sk. Grivins et al. 2020.

pieņemošās grupas ir labāk sagatavotas. Šādam apgalvojumam nevajadzētu pārsteigt galvenokārt jau tādēļ, ka spēja domāt par nākotni paredz sistēmisku makrolīmeņa pasaules redzējumu, ko var būt grūti attīstīt. Un ikdienā vairumam cilvēku ir nepieciešams krietni piezemētāks redzējums. Vienlaikus, domājot strukturālā līmenī, komplicētāks redzējums par nākotni ir nepieciešams un, adaptējot scenāriju pieeju, šādu skatījumu var iegūt.

Diskusija

Par Covid-19 un citu notikumu sekām mēs tiecamies domāt, par atskaites punktu pieņemot makroekonomiskus vai sociāldemogrāfiskus rādītājus, mēģinot šī brīža kustības šajos rādītājos un mūsu pirmspandēmijas pieredzi nolasīt kā ilustrāciju tam, ko mēs pieredzēsim pēc pāris mēnešiem, gada vai vēl ilgākā laika posmā. Tā mēs domājam par svārstībām nodarbinātībā, skolēnu sekmēs, vakcinēto cilvēku skaitā utt. Šāda pieeja, protams, palīdz mums saprast, kur mēs atrodamies, salīdzinot ar piem., situāciju pirms gada. Bet tā tikai spekulatīvi palīdz domāt par to, kas mūs sagaida. Tā vietā mums vajadzētu vairāk koncentrēties uz dažādiem iespējamajiem iznākumiem un esošajiem izaicinājumiem.

Aizgūstot iespējamus scenārijus no arhe-tipu pieejas un par izejas punktu pieņemot sešus zinātniskās fantastikas filmās novērotos nākotnes scenārijus²⁷, var itin viegli iedomāties dažādos notikumu pavērsienus. Izaugsme un sabrukums – esošā vīrusa kontekstā sabiedrība turpina tehnoloģisku progresu, bet pandēmijas pārvarēšana ir nozīmīgi iedragājusī uzticību institūcijām, un šādas neuzticības sekas ir īpaši spēcīgi jūtamas sabiedrības mazāk izglītotajās grupās, kurās nedz vīrusus, nedz arī tā ekonomiskās sekas īsti netiek pārvarētas. Draudi un jaunas cerības – vīrusa paveidi turpina ar jaunu sparpu paralizēt pasauli, dodot stimulu sadarbībai un nebijušai starptautiskai

solidaritātei, kas mēģina realizēt patiešām globālus vīrusa iznīcināšanas risinājumus. Atkritumu pasaule – sabiedrība ilgstoši nespēj tikt galā ar vīrusa radītajiem izaicinājumiem; dažādi mēģinājumi sadzīvot ar vīrusu ir gan pārslugojuši institūcijas un padarījuši tās funkcionēt nespējīgas, gan arī veicinājuši sabiedrības neuzticību institūcijām, un rezultātā pārvaldes institūcijas ir zaudējušas sabiedrības ticību to leģitimitātei un tām arī nav instrumentu, lai kārtību atjaunotu. Jaunie spēki – nespēja ilgstoši pārvarēt vīrusu ir radījuši atbalstu lielākai tiesību piešķiršanai pārvaldes institūcijām; vīruss tiek ierobežots, bet galvenokārt pateicoties individuālo brīvību sistemātiskai ierobežošanai. Nesakārtotība – dažādi Covid-19 paveidi turpina apdraudēt sabiedrību; vīrusa klātbūtne ir kļuvusi par ikdienu, kuru cilvēki, līdzīgi kā laika ziņas, ņem vērā, plānojot savu ikdienu. Atpakaļ nākotnē – pandēmija kā kārtējais izaicinājums liek cilvēkiem apšaubīt progresa potenciālu; virkne sabiedrības grupu izmanto to, lai pārvāktos uz laukiem un tālāk no blīvi apdzīvotām vietām, lai norobežotos no apkārtējiem.

Iespējams, ka neviens no šīm nākotnēm nepiepildīsies vai ka mēs vienlaicīgi piedzīvosim visas šīs nākotnes. Mēs to īsti nezinām un augstas neparedzamības kontekstā īsti nevaram zināt. Bet, kā šī eseja ilustrē, mums arī nebūtu jāmēģina saprast, kura no identificētajām nākotnēm ir visreālākā, un nav jāmeklē veids, kā cīnīties pret tajā identificētajiem izaicinājumiem. Daudz produktīvāk ir saprast, kā mēs gribētu, lai sabiedrība iziet no pandēmijas, un meklēt ceļus, kā neatkarīgi no tā, kura no minētajām nākotnēm piepildās, virzīties uz iecerēto rezultātu.

Šī raksta izstrādē ir izmantoti Latvijas Zinātnes padomes Fundamentālo un lietišķo pētījumu programmas finansētā projektā *Sociālās inovācijas pārtikas apgādē: ceļi uz ilgtspējīgu pārtikas ražošanu un patēriņu* (SINFO) (līgums Nr. lzp-2018/1-0344) iegūtie dati.

²⁷ Fergnani, Song 2020.

VĒRES

- Aligica, P. D. (2003) Prediction, explanation and the epistemology of future studies. *Futures*, 35. doi:10.1016/S0016-3287(03)00067-3.
- Bell, W. (1999) The sociology of the future and the future of sociology. *Sociological Perspectives*, 39, 1, 39–57.
- Bezold, C. (2009) Jim Dators Alternative Futures and the Path to IAF's Aspirational Futures. *Journal of Future Studies*, 14, 2, 123–134.
- Boulton, J. G.; Allen, P. M.; Bowman, C. (2015) *Embracing complexity: Strategic perspectives for an age of turbulence*. Oxford.
- Dator, J. (1979) The Futures of Cultures and Cultures of the Future. Marsella et al. (eds.) *Perspectives on Cross Cultural Psychology*. New York : Academic Press.
- Dufva, M. (2020). What are megatrends. SITRA. Pieejams: <https://www.sitra.fi/en/articles/what-are-megatrends/> (12.09.2021.).
- Fergnani, A.; Jackson, M. (2019) Extracting scenario archetypes: A quantitative text analysis of documents about the future. *Futures and Foresight Science*, 1, 2, e17. doi.org/10.1002/ffo2.17.
- Fergnani, A.; Song, Z. (2020) The six scenario archetypes framework: A systematic investigation of science fiction films set in the future. *Futures*, 124, 102645. doi.org/10.1016/j.futures.2020.102645.
- Gladwell, M. (2000) *The Tipping Point: How Little Things Can Make a Big Difference*. Little, Brown and Company.
- Godhe, M.; Goode, L. (2018) Critical Future Studies – A Thematic Introduction. *Culture Unbound*, 10, 2, 151–162.
- Grivins, M.; Halloran, A.; M. Kale, M. (2020) *Eight megatrends in Nordic-Baltic food systems*. Pieejams: <https://pub.norden.org/us2020-453/#> (12.09.2021.).
- Grīviņš, M.; Ādamsons-Fiskoviča, A.; Ķīlis, E.; Tisenkopfs, T.; Orste, L.; Krūmiņa, A.; Šūmane, S. (2021) *Ieviešot uz ilgtspēju vērstas inovācijas: Latvijas pārtikas uzņēmumu pieredze. Ziņojums par uzņēmēju aptaujas rezultātiem*. Rīga : Baltic Studies Centre. Pieejams: http://www.bscresearch.lv/uploads/files/SINFO_uznemēju_aptaujas_rezultāti_17052021.pdf (12.09.2021.).
- Inayatullah, S. (2013) Future studies: Theories and methods. Al-Fodhan, N. (ed.) *There's a Future: Vision for a Better World*, 36–66. BBVA.
- Merchant, B. (2018) Nike and Boeing Are Paying Sci-Fi Writers to Predict Their Futures. Pieejams: <https://onezero.medium.com/nike-and-boeing-are-paying-sci-fi-writers-to-predict-their-futures-fdc4b6165fa4> (12.09.2021.).
- Minkinen, M. (2020) Theories in Futures Studies: Examining the Theory Base of the Futures Field in Light of Survey Results. *World Futures Review*, 12, 1, 12–25. doi.org/10.1177/1946756719887717.
- Rhisiart, M.; Störmer, E.; Daheim, C. (2016) From Foresight to Impact? The 2030 Future of Work Scenarios. *Technological Foresight and Social Change*, 124, 203–213. doi.org/10.1016/j.techfore.2016.11.020.
- Toffler, A. (1970) *Future Shock*. Random House.
- Tutton, R. (2017) Wicked futures: Meaning, matter and the sociology of the future. *The Sociological Review*, 65, 3. doi.org/10.1111/1467-954X.12443.

Summary

Miķelis Grīviņš, Anda Ādamsone-Fiskoviča

Planning the Obscure: How to Engage with the Evermore Ambiguous Future

The shifts changing the reality we are living in are becoming ever faster, the global and local challenges we deal with are increasingly more complex, and this is happening while we are becoming more aware of the limitations of the assumptions we have been using to explain the social world around us. These developments affect the claims we can make about the present. Yet, even more so, they illuminate the shortcomings of the claims we make about the future – the observable processes are widening the gap between the forecasts we make and our ability to assess the probability of these forecasts. The changes brought on by the Covid-19 pandemic serve as an excellent illustration of the challenges future-oriented thinking is currently facing. It took just a couple of months for the pandemic to confront us with a completely new global reality introducing new priorities and challenges, creating a world that substantially deviates from the pre-pandemic forecasts. This fact inevitably leaves us with a question whether the world could have prepared for the accompanying challenges?

In the current context, looking for systematic engagement with the future and the unknown, we can no longer use the methods that we believe to be able to generate the most reliable forecasts. Instead, we need to focus on the methods providing the most applicable results, bypassing the issue of credibility. This essay aims to offer methodological tools that could help researchers interact with the unpredictable in a structured way and provides examples of how different methods can help prepare or restrain us from getting ready for the challenges that await us in the future.